

Доценко Віктор Олегович,

*доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-1131-1675
dozenkov@ukr.net*

Жолоб Михайло Петрович,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
orcid.org/0000-0003-0745-8412
zholobb@gmail.com*

ПРОТИСТОЯННЯ ЧИ СПІВЖИТТЯ: УКРАЇНО-ЄВРЕЙСЬКІ ВІДНОСИНИ НА ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі аналізу наукових праць провідних українських та зарубіжних істориків, а також завдяки залученню архівних джерел здійснено авторську спробу огляду становища єврейських мешканців та українсько-го населення Волині протягом ХІХ – на початку ХХ ст. в контексті відносин між цими двома народами. Встановлено, що смуга єврейської осілості, яка була створена в регіоні російським самодержавним урядом, загострила в краї соціально-економічну ситуацію. Дискримінаційне імперське законодавство примусило євреїв сконцентрувати свої громади у волинських містечках, що спричинило перенаселення поряд із жорсткою конкуренцією між ними у сфері професійної зайнятості. Однак створена владою ситуація дозволила місцевим єврейським традиційним громадам зберігати власне віросповідання, мову та культурну ідентичність. Одночасно відзначається, що українці, як православний слов'янський етнос, піддавалися жорсткій асиміляційній політиці. Російські урядовці заборонили українську мову в освіті та публіцистиці. Стверджується, що у межах сільського простору Волині між євреями та українцями відбувалося поступове взаємопроникнення культур, яке супроводжувалось появою нових слів, виразів, стереотипних моделей розуміння поведінки своїх сусідів. Проте на селянство Волині значний вплив мало місцеве православне російське духовенство, яке прищеплювало українцям антисемітські погляди. Встановлено, що в соціально-економічних стосунках між українцями і євреями існувала неприхована конкуренція, яка супроводжувалась ворожістю один до одного. Часто на сприйнятті євреями і українцями один одного впливали побутові конфліктні ситуації, зокрема під час торгових операцій на місцевих ярмарках. Згадується, що українці і євреї були залучені до процесів модернізації, яку проводили російські урядовці в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час обидва народи включились у розбудову власних політичних проєктів.

Ключові слова: Волинь, українці, євреї, Україна, Російська імперія, конфронтація, співіснування.

Dotsenko Viktor,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of World History and Archeology
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-1131-1675
dozenkov@ukr.net*

Zholob Mykhailo,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History and Archeology
Dragomanov Ukrainian State University
orcid.org/0000-0003-0745-8412
zholobb@gmail.com*

OPPOSITION OR COEXISTENCE: UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS IN VOLYN IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Based on the analysis of the scientific works of leading Ukrainian and foreign historians, as well as thanks to the involvement of archival sources, an author's attempt to review the situation of Jewish residents and the Ukrainian population of Volyn during the 19th – early 20th centuries was made. In the context of relations between these two peoples. It was established that the strip of Jewish settlement, which was created in the region by the Russian autocratic government, aggravated the socio-economic situation in the region. Discriminatory imperial legislation forced Jews to concentrate their communities in Volyn towns, causing overcrowding along with fierce competition between them for professional employment. However, the situation created by the authorities allowed the local Jewish traditional communities to preserve their own religion, language and cultural identity. At the same time, it is noted that Ukrainians, as an Orthodox Slavic ethnic group, were subject to a strict assimilation policy. Russian government officials banned the Ukrainian language in education and journalism. It is claimed that within the rural area of Volyn, there was a gradual interpenetration of cultures between Jews and Ukrainians, which was accompanied by the appearance of new words, expressions, and stereotypical models of understanding the behavior of their neighbors. However, the local Orthodox Russian clergy, who instilled anti-Semitic views in Ukrainians, had a significant influence on the Volyn peasantry. It was established that in the socio-economic relations between Ukrainians and Jews there was undisguised competition, which was accompanied by hostility towards each other. Often, the perception of Jews and Ukrainians towards each other was influenced by domestic conflict situations, in particular during trade transactions at local fairs. It is mentioned that Ukrainians and Jews were involved in the modernization processes carried out by Russian government officials in the second half of the 19th and early 20th centuries. At this time, both nations were involved in the development of their own political projects.

Key words: Volyn, Ukrainians, Jews, Ukraine, Russian Empire, confrontation, coexistence.

Землі Волині опинились у складі Російської імперії після третього поділу Польщі. Опинившись в новій державі, населення регіону отримало нову політичну, культурну, релігійну та суспільно-економічну реальність. Змінився статус титульної нації поляків. Вони втратили свої політичні привілеї і мали інтегруватися в існуючу імперську модель міжнаціональних відносин.

За національним складом на Волині після українців найбільшими етнічними громадами жили євреї і поляки. Їх співіснування у XIX ст. наповнене складністю суспільно-політичних, економічних та культурно-релігійних протиріч. Складність міжнаціональних процесів

визначала і російська імперська політика стосовно населення «західних окраїн». Крім того, на стосунки між українцями і євреями впливали і традиційна польсько-єврейська економічна співпраця в аграрному секторі.

Одразу після завершення поділів Речі Посполитої російські урядовці почали збирати інформацію про соціально-економічний розвиток краю. Виявилось, що більшість православного населення є селянами. Їх економічне становище бажало мати кращого. Місцеві предводителі дворянства у своїх доповідних записках губернаторам звинувачували у бідності місцевого селянства євреїв. Вони сконцентрували у своїх руках оренди з виготовлення спиртних

напоїв, утримували шинки, займалися дрібною посередницькою торгівлею, лихварством. Крім того, євреї були і орендарями та управителями місцевих маєтностей польської шляхти. Все це за визначенням місцевих православних дворян і викликало бідність місцевого селянства.

Створена в регіоні смуга єврейської осілості та регулювання єврейської зайнятості загострила і без того складну соціально-економічну ситуацію в краї.

Мобільність єврейського населення обмежувалася визначеними районами поселення, що виглядало архаїчно, і ще більше посилювало соціально-економічну та етнічну напругу в регіоні. Дискримінаційне російське імперське законодавство примусило євреїв сконцентрувати свої громади в містах і містечках Правобережної України. Це спричинило їх перенаселення, створило жорстку конкуренцію між ними у сфері професійної зайнятості. Однак дозволило місцевим традиційним громадам зберігати власне віросповідання, мову та культурну ідентичність. Євреї утримували власним коштом шкільну мережу, досить довго їх судив власний суд. Українці краю таких можливостей не мали.

Українці, як православний слов'янський етнос, піддавалися жорсткій асиміляційній політиці. Російські урядовці заборонили українську мову в освіті та публіцистиці. Переслідувались українські громадські діячі та заборонялись культурні та громадські організації. Переважна більшість українського шляхетства досить скоро стали провідниками російської імперської політики в Волинській губернії.

У межах сільського світу Волині українці та євреї жили разом упродовж декількох століть. Між ними постійно відбувався культурний обмін, про що свідчить етнографія та дослідження історії окремих населених пунктів краю. Відбувалося поступове взаємопроникнення культур, яке супроводжувалось появою нових слів, виразів, стереотипних моделей розуміння поведінки своїх сусідів.

Під час перебування регіону у складі Речі Посполитої між українцями і євреями точилася постійна конкуренція на релігійному ґрунті. Євреї були захищені польським законодавством. Це дозволяло їм активно використовувати у побуті свою мову, дотримуватися своєї релігії. Православні-українці в цей час перебували під тиском польських католиків. Після

входження територій до Російської імперії ситуація поступово змінюється. Євреї втратили своїх захисників поляків. В краї поступово запанували православні російські священники. Вони вважали всі конфесії, крім православ'я, шкідливими. Юдаїзм для них був найгіршою, найзгубнішою релігією. Православні ієрархи наголошували на тому, що єдиною релігією в імперії має бути істинна православна віра. У найкращих традиціях Просвітництва, юдеїв як індивідів толерували, але юдаїзм у цілому зневажали. Штетлівські християни вважали, що ті євреї, з якими вони мають щодня справи – це добрі юдеї, а решта – лихі жиди. Цю народну слов'янську мудрість підсумовано у прислів'ї: «Жиду вірити, що воду ситом міряти» (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Місцеві українські селяни переважно були неосвіченими. Прагнення до отримання знань не було характерною рисою більшості українських селян. Їх життєвим пріоритетом лишалася земля, можливість володіти нею та її обробляти. «Мужик навіть не знає, що є нації. Що можуть існувати нації..., «наш мужик не знає навіть свого національного імені», але «знає, що він не москаль, не турок, не німець», писав Б. Грінченко. Народ дійшов тільки до того, що є віра – жидівська, турецька. І потерпав від визискування «чужаків» (Кальян, 2009, с. 167).

Для народу «Книги» існували інші життєві пріоритети, серед яких освіті (як релігійній, так із часом і світській) належали ключові позиції. Синагога та наявність релігійних освітніх закладів – хедерів, де обов'язково проходили навчання всі єврейські хлопчики, незалежно від матеріальних статків їх батьків, сприяли формуванню «іншості». В системі координат «свій»-«інший», який часто був «чужим», категорія грамотних селян-українців потрапляла в групу «інших», що вже говорити про євреїв, частина яких обов'язково мала як мінімум початкову релігійну освіту (Венгерська, 2017, с. 15).

На селянство Волині значний вплив мало місцеве православне російське духовенство. Проповіді місцевих священників та їх настанови визначали світогляд волинських селян, формували стереотипне уявлення про свого сусіда – поляка чи єврея. Досить часто проповіді супроводжували антисемітські, антикатолицькі висловлювання. Місцевим селянам розповідали про підступність місцевих євреїв

і поляків, які постійно бажають обібрати свого бідного сусіда – православного селянина. Упередження, як-от історії про підступного єврейського шинкаря, тут знаходили гарний ґрунт для формування антисемітських стереотипів. Це спричиняло особливий місцевий світ наповнений єврейськими анекдотами, оповідками та піснями. Доцільно згадати українські прислів'я та приказки, у яких зосередились спостереження за ментальністю, способами заробітку, особливостями єврейської віри тощо. У збірнику прислів'їв та приказок М. Номиса зафіксовано чимало приказок, які переважно негативно оцінюють сусідство українців та євреїв: «Жид ні сіє, ні оре, а обманом живе», «жидівське і панське не пропаде», «жид як не збреше, то удавиться», «то жидівська напасть», «хоч би жид був з неба, вірити йому не треба». Критично ставиться українець і до переходу іудеїв у християнство, вважаючи це нещирим вчинком: «Жид жидом завжди смердить», «ні одного перехриста могилки не видно» (Било, 2013, с. 35). Антисемітські стереотипи українського селянства підігріті православними священниками виливались у єврейські погроми початку 1880-х рр. та ХХ ст.

У повісті П. Куліша «Другой человек» є сюжети, які ілюструють тогочасні уявлення українців про євреїв. У творі яскраво змальовано образ єврея-візника, який привіз молодого офіцера Полікарпа Зарубаєнка в рідне село Буртище до батьківської садиби. Дещо забобонні погляди українських козаків Гетьманщини на євреїв (як, до речі, й на католиків) відобразилися у таких словах автора: «Жид і відкупник, жид і обманщик, жид і ворог будь-якої доброї людини в Буртищі означало одне і те ж». Витоки цього стереотипного мислення П. Куліш вбачав ще в добі польського панування та історичних споминах, пов'язаних з роллю євреїв у поширенні польських впливів, а також у невігластві й забобонах (Андрійчук, 2013, с. 76).

В другій половині ХІХ ст. влада та православні священники намагалися обмежити спілкування місцевих православних мешканців з юдеями. Юдеям забороняли наймати на роботу православних християн, свідчити у суді проти православних (ДАЖО, спр. 1788, с. 7). У архівних фондах можна знайти непоодинокі підтвердження висловлень православних священників про шкоду спільного проживання євреїв і православних.

Реакція містечкового єврейства на утиски зі сторони православних сусідів досить часто була блюзнірською та зневажливою. Юдеї не довіряли представникам інших конфесій, сплювали під ноги проходячи повз церкву, принижували найнятих на роботу православних селян, зневажали православні ікони, висміюючи своїх сусідів християн. Вони також плювали на підлогу синагоги, коли лунав рядок щоденної завершальної молитви «Ахейну» про тих, «хто молиться порожнечі та пустці і схиляється перед богом, який не рятує». Цензори викреслили цей рядок і заборонили друкувати його у новіших молитовниках, проте він лишився в усній культурі й містив приховану відповідь на подальші християнські антиюдейські утиски (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Чимало юдеїв зневажало християнство, проте далеко не всі зважувалися відповідати церкві, яка утискала юдаїзм тією ж монетою. Зате ця купка зухвалих сміливців казала таке, що розгублені чиновники аж боялися дослівно записати їх образливі висловлювання. Підлітки-килимарі Дувід і Рахміель із Томашполя у 1801 р., виконуючи замовлення на пошиття гобелену, працювали у селянській хаті біля християнських ікон, і за роботою розважалися тим, що обмінювалися соромітькими заувагами про природу християнської іконографії та поклоніння. При цьому вони вдавалися до слов'янської обценної лексики, тож селяни все чули й негайно донесли (Петровський-Штерн, 2019, с. 167).

Досить часто на сприйнятті євреями і українцями один одного впливали побутові конфліктні ситуації, які залишали у кожного учасника негативний осад і міцно карбувалися у їх пам'яті. Показовим є реакція М. Костомарова на пригоду, яка сталася з ним під час відвідин Берестечка. Пильність єврея-корчмаря, у якого зупинився історик зі своїм супутником, та його небажання допомогти знайти у містечку одного знайомця – знаного місцевого топографа, і виклик станового пристава, призвела до формування у М. Костомарова негативного ставлення до всієї релігійно-етнічної спільноти. Про цю пригоду історик детально описав у своїх нотатках, коментуючи постать єврея негативними коментарями (Любченко, 2011, с. 404).

Конфліктні ситуації виникали і під час зустрічей євреїв і українських селян, під час торгових

операцій на місцевих ярмарках, продажі збіжжя комісіонерам, євреям-агентам, факторам одразу після жнив, а особливо в періоди сплати казенних і земських податків. Єврейські підприємці свідомо знижували ціни до мінімуму, і в такий спосіб купували зерно «майже задаром». При цьому «безсоромно» обважували та обраховували продавців.

Продаж зерна, як правило, зчиняли безпосередньо «з возів, мішками». Частенько присутні селяни були сторонніми спостерігачами цього дійства і, зрозуміла річ, пасивно поведінкою «активно долучалися» до такого характеру торгів. Тобто в кінцевому підсумку їхали додому з мінімальними баришами від продажу вирощеного збіжжя (Присяжнюк, 2007, с. 469).

Проте співжиття українців і євреїв мало і позитивні моменти. Українці відмічали єврейську згуртованість та відданість своїй вірі: «Горобці в очерет, а жида в кучки», «над жида нема кріпшого в вірі», а також власне, не завжди справедливе ставлення до єврея: «Як біда то до жида, а як мине біда – най дідько бере жида».

У соціально-економічних стосунках між українцями і євреями існувала неприхована конкуренція, яка супроводжувалась ворожістю один до одного. Євреї вмело використовували традиційність поведінки українського селянства, його характер «дуже розумний, але розум його і вся хитрість не тяжіли до тієї користі й кмітливості, яка спрямована на максимально можливий грошовий зиск». Бувало, спекулювали на «моральній закостенілості тутешнього населення» в той спосіб, що підбурювали дітей і підлітків до злодійства, а то й самі перепродували крадене. Коли з'являлася нагода, організовували у свої помешканнях щось на зразок «перевальних клубів».

Євреї монополізували у примістечкових селах місцеву торгівлю, утримання «оренд казенних оброчних статей», проведення лихварських операцій з грішми, горілкою, збіжжям. Це дозволяло їм отримувати значні за сільськими мірками прибутки та забезпечувало неофіційне верховенство над місцевим людом. Хоча «на людях» (в офіційних відносинах) євреї вели себе більш пасивно. У громадському житті, зокрема діяльності органів самоврядування, видимої активної участі, як правило, не брали (Присяжнюк, 2007, с. 457).

У цілому ж наслідки контактів між «сусідами» були економічно не вигідними для місцевого селянства, а в контексті домінуючих

тенденцій суспільного розвитку – мало перспективними. Нечутливість до статусу «соціальної підпорядкованості» не дозволяла селянам подолати власні ментальні стереотипи. Єврейський прагматизм викликав у селян неприязнь. Їх сердили перед усім мовний бар'єр у спілкуванні та іншість єврея. Для них єврей був втіленням міфічно-віртуальної реальності (хитрість, чаклунство), свого роду земним втіленням темних сил.

Таким чином, можна стверджувати, що фольклорні твори різних жанрів XVIII–XIX ст. консервують історико-психологічні стереотипи негативного сприйняття селян до євреїв, в основі якого лежали не національні чи релігійні протиріччя, а соціальні, пов'язані з визискуванням українського селянина, але разом з тим не оминають захоплення позитивними рисами представників даної національної меншини.

Польське повстання 1830–1831 рр. неоднозначно сприймалось як євреями, так і українцями Волині. Більшість євреїв і українців прохолодно поставились до «бунту». Це позитивно вплинуло на ставлення російських чиновників краю до євреїв. М.Н. Муравйов пропонував навіть укласти з ними своєрідний союз проти поляків (Миллер, 2008, с. 113). Але далі підготовки проекту справа не пішла.

Українці і євреї були залучені до процесів модернізації, яку проводили російські урядовці в другій половині XIX – на початку XX ст. Скасування у 1861 р. кріпацтва спричинило до активних міграційних змін у регіоні. Частина колишніх кріпаків подалася шукати власного щастя до нових промислових регіонів імперії та повітових і губернських міст. Дорога на соціальну гору для українців і євреїв супроводжувалась переважно злиднями та поневіряннями. Життя некваліфікованого робітника викликало швидше розчарування, ніж відчуття соціального покращення (Гофмайстер, 2011, с. 204). Соціальні низи шукали простої відповіді своїх бідувань. Для українців, з їх сільським традиційним світоглядом, першим ворогом виступали євреї.

Саме в ці роки в офіційний вжиток царської адміністрації увійшло нове твердження про «польсько-єврейську змову». У звіті за 1878 р. волинський губернатор писав: «Переважаючий у губернії єврейський елемент встиг захопити

в свої руки під виглядом довгострокової оренди і різних договорів значну частину маєтків переважно польських землевласників, що негативно відбивається на економічному становищі краю...» Він підкреслював, що саме на євреях лежить відповідальність за бідність у селах і містечках, де вони продавали спиртне, оминаючи оплату прямого податку (Бовуа, 2011, с. 594).

У 1880-х рр. у звітах волинських губернаторів євреїв зображували у вигляді паразита, який у великих містах асоціювався з примарою соціалізму і революції і був винен у всіх бідах імперії, в тому числі і у невирішеності селянського питання. Вони не знаходили слів, щоб заклеймити всіх євреїв-орендарів млинів, шинків у польських маєтностях, які заповнили собою всі села і стали кровопивцями простого люду, віднімаючи у них останнє.

У такому ж стилі місцеві губернатори писали і про причини єврейських погромів 1881 р. Місцевий генерал-губернатор, коментуючи загострення україно-єврейських відносин, наголошував: «Причиною погромів є зростаюче економічне гноблення єврейства, яке в шістдесятих роках дедалі ґрунтовніше осідало в селах і під виглядом орендарів, великих і дрібних корчмарів, лихварів висмоктувало соки землі й здобутки народної праці» (ЦДІАК України, спр. 463, с. 12).

У Волинській губернії у зазначений період проживало 270967 євреїв, тобто 1/8 частина населення. Губернатор наголошував на тому, що вони зосередили у своїх руках торгівлю лісом, бездумно вирубуючи ліси, контролювали пункти сплаву, відповідали за постачання деревом всіх заводів і залізниць (Бовуа, 2011, с. 595).

Подібна «етнічна неприязнь» до «іудейського племені» мала місце і в місцевого чиновництва. Малодосвідчені, досить часто професійно не підготовлені місцеві чиновники, не розуміючи справжнього призначення секретних інструкцій, знайомили з їхнім текстом підлеглих і тим самим «посилювали прагнення народу бити жидів». За повідомленням поліції, під час відомих подій 1881, 1883 рр. деякі сільські старости й соцькі діяли на чолі загонів

погромників «з посадовими знаками на грудях» (Присяжнюк, 2007, с. 466). Вони були упевнені, що їх «прислали саме для такої ролі» (ЦДІАК України, спр. 316: 2зв.)

Єврейська акультурація в Російській імперії передбачала їх етноконфесійну асиміляцію. Граф П.Д. Кісельов за дорученням царя на початку 1840-х рр. розробив програму емансипації євреїв імперії. За зразок було взято програму емансипації європейських євреїв. Програма передбачала ліквідацію кагалу (1844 р.) і створення нової системи державних шкіл для євреїв. Аналогічні школи діяли в німецьких землях. Навчання в них мало проводитись мовою імперії, що полегшувало їх інтеграцію до російського суспільства. Нові школи, не дивлячись на спротив євреїв-традиціоналістів, спричинили появу в 1850-х – 1860-х рр. першого покоління російсько-єврейської інтелігенції. Школи і створені в межах реформи рабинські семінарії відкривали євреям дорогу в гімназії, вищі навчальні заклади імперії. Вони поступово втрачали свою національну ідентичність.

Реакцією євреїв на асиміляційну політику влади в другій половині XIX ст. стала нова модель взаємин з російським імперським чиновництвом. Заможні жителі міст переважно розмовляли мовою титульної нації, тобто російською. Це дозволяло єврейським купцям, промисловцям, представникам фінансового сектору отримати право для вільного руху власних товарів та капіталу за межі регіону. Вони досить швидко втрачали свою культурну та релігійну ідентичність, культурно асимілювались. Бідніше міське населення довше трималося за свою мову, залишаючись вірними релігії батьків та єврейському традиціоналізмові.

У ході модернізації і євреї і українці краю включились у розбудову власних політичних проєктів. Ці процеси також впливали на стосунки між євреями і українцями. Крім того, потрібно пам'ятати і про російський імперський та польський національний рух, які також впливали на два народи та їх відносини між собою.

Список використаних джерел:

1. Андрійчук М. (2013). Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-рр. XIX ст. – початок XX ст.). Київ : НТУУ «КПІ». 224 с.
2. Біло О. (2013). Стереотипи єврея у уявленнях українців (XIX – поч. XX ст.). *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. № 33. С. 34–38.

3. Бовуа Д. (2011). Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). Москва : НЛО. 1008 с.
4. Венгерська В. (2017). Українці та євреї: як імперії вирощували антисемітизм та українофобію. *Запорізькі єврейські читання: Збірка статей і матеріалів (14-15 квітня 2016 р.)*. Дніпро : Ткума. С. 13–20.
5. Гофмайстер А. (2011). Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення. *Україна. Процеси націотворення*. Київ : КІС. С. 199–212.
6. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 1. Оп. 11. Спр. 1788.
7. Кальян С. (2009). Єврейська спільнота у політичному процесі на теренах підросійської України (середина XIX – початок XX ст.). Полтава : Довкілля-К. 336 с.
8. Любченко В.Б. (2011). Чинники формування поглядів М. Костомарова на «єврейське питання» та історію українсько-єврейських взаємин. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 19. С. 402–414.
9. Миллер А. (2008). Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва : НЛО. 248 с.
10. Петровський-Штерн Й. (2019). Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ : Критика. 394 с.
11. Присяжнюк Ю. (2007). Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : ПП Кандич С.Г. 640 с.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 301. Оп. 1. Спр. 316.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 846. Спр. 463.

References:

1. Andriichuk M. (2013). Ukrainko-yevreyskiy diskurs: vysvitleniia mizhnatsionalnykh vzaiemyn u drukovanykh vydanniakh Naddniproshchyny (60-rr. XIX st. – pochatok XX st.) [Ukrainian-Jewish discourse: coverage of international relations in the printed editions of the Dnipro region (1860s – early 20th centuries)]. K.: NTUU «KPI». 224 p. [in Ukrainian].
2. Bovua D. (2011). Gordiev uzal Rossijskoj imperii: Vlast, shlyahhta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914) [Gordian Knot of the Russian Empire: Power, nobility and people in the Right-Bank Ukraine (1793–1914)]. M.: NLO. 1008 p. [in Russian].
3. Bylo O. (2013). Stereotypy yevreia v uiavlenniakh ukrainsiv (XIX – poch. XX st.) [Stereotypes of the Jew in the minds of Ukrainians (19th – early 20th centuries)]. Studentskyi naukovyi visnyk Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. № 33. P. 34–38. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO). F. 1. Op. 11. Spr. 1788.
5. Hofmaister A. (2011). Vorozhe braterstvo: rosiiske yevreistvo ta ukrainske natsiotvorennia [Enemy brotherhood: Russian Jewry and Ukrainian nation-building]. Ukraina. Protsesy natsiotvorennia. K.: KIS. P. 199–212. [in Ukrainian].
6. Kalian S. (2009). Yevreiska spilnota u politychnomu protsesi na terenakh pidrosiiskoi Ukrainy (seredyna XIX – pochatok XX st.) [The Jewish community in the political process on the territory of sub-Russian Ukraine (mid-19th - early 20th centuries)]. Poltava: Dovkillia-K. 336 p. [in Ukrainian].
7. Liubchenko V.B. (2011). Chynnyky formuvannia pohliadiv M. Kostomarov na «ievreiske pytannia» ta istoriiu ukrainsko-yevreyskykh vzaiemyn [Factors in the formation of M. Kostomarov's views on the “Jewish question” and the history of Ukrainian-Jewish relations]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vyp. 19. P. 402–414. [in Ukrainian].
8. Miller A. (2008). Imperiya Romanovyh i nacionalizm: esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya [The Romanov Empire and nationalism: an essay on the methodology of historical research]. M.: NLO. 248 p. [in Russian].
9. Petrovskiy-Shtern Y. (2019). Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka [The shtetl: the golden age of the Jewish town]. Kyiv: Krytyka. 394 p. [in Ukrainian].
10. Prysiazhniuk Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddniproshchynskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th century]. Cherkasy: PP Kandych S.H. 640 p. [in Ukrainian].
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F. 301. Op. 1. Spr. 316.
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (TsDIAK Ukrainy). F.442. Op. 846. Spr. 463.
13. Venherska V. (2017). Ukrainsi ta yevrei: yak imperii vyroshchували antysemityzm ta ukrainofobiiu [Ukrainians and Jews: how empires cultivated anti-semitism and ukrainophobia]. Zaporizki yevreyski chytannia: Zbirka statei i materialiv (14–15 kvitnia 2016 r.). Dnipro: Tkuma. P. 13–20. [in Ukrainian].